

зашто му посвећује три панегиричка текста (један 1914. и два 1924. године), од којих онај последњи, „На гробу Јована Скерлића”, почиње нимало официјелном реченицом, „Две године дана нисам била на гробу Скерлићеву...”

Неки од одговора на ова питања могу се наслутити и из Којенове књиге. Рецимо, Којен на примеру Константиновићеве рецепције овог периода показује да је слепило за либералну, индивидуалистичку оријентацију значајних српских интелектуалаца у доба пре Великог рата имало своју идеолошку подлогу. На крају крајева, сам Константиновић је био врло далеко од било каквог индивидуализма и либерализма. Да данас у извесном смислу постоји континуитет са таквим идеолошким ставовима може се наслутити из једне Којенове еуфемистичке напомене: „Данас када је српска култура пред новим искушењима, међу којима идеолошка једнодушност, социјални конформизам и ’политичка коректност’ нису на последњем месту, тај став [књижевни либерализам] вреди поновити: никаква политичка или културна идеологија, верски пропис, морално учење, или филозофски систем, не представља инстанцу којој писац или критичар треба унапред да подреде свој стваралачки поступак односно свој критички суд.”

У том смислу, чини се да основна интенција књиге *У изражењу новоџ* није само у покушају да се један важан период српске државе и културе одбрани од идеолошких деформација којима је и данас изложен, пре свега од стране ревизионистички оријентисаних историчара који овај период тумаче у складу са смерницама Латинке Перовић, већ да се истовремено још једном подвуче важност и вредност индивидуализма и једног облика либерализма, оног, наиме, који је далеко шири и сложенији од неолибералног *laissez faire* модела који доминира колико у економији толико и у концепту човека који се данас креира у светским Мегалополисима.

Слободан ВЛАДУШИЋ

ДВА ИНДИВИДУАЛИЗМА

Леон Којен, *У изражењу новоџ: индивидуализам и либерални дух у српској култури (1894–1914)*, Чигоја штампа, Београд 2015

Шта би нам данас рекао Скерлић, а шта Богдан Поповић? Није случајан наслов овог текста. То је наслов који смо позајмили од Скерлића, не са намером да говоримо уместо њега или, нескромно, да покушамо позајмљујући наслов да истовремено позајмимо утицај и значај. Позајмљујемо

наслов да бисмо истакли сличност проблема између ондашњег и садашњег времена. Разлика коју је почетком 20. века уочио Јован Скерлић између два индивидуализма јасно је, чини нам се, видљива и данас.

Књига Леона Којена *У шражењу новоџ: индивидуализам и либерални дух у српској култури (1894–1914)* резултат је ауторових проучавања једног периода у српској култури који може дати одговоре на наше недоумице данас. Покретачи *Српскоџ књижевноџ гласника*, критичари и писци који су објављивали у овом часопису, дух који их је повезивао, предмет су анализе Леона Којена. Значај *Српскоџ књижевноџ гласника* за нагло сазревање српске културе ондашњег времена аутор испитује са становишта индивидуализма, односно либерализма, чија су основна начела уграђена у темеље овог изузетно важног часописа. Зато ће пре поглавља чији наслови гласе „Либерални дух *Српскоџ књижевноџ гласника*”, „Критички принципи Богдана Поповића”, „Модерност и модернизам”, Којен анализирати „Индивидуализам у српској култури почетком 20. века”, како и гласи наслов тог првог поглавља.

Инсистирајући на индивидуализму као темељу на којем се даље градила особеност књижевности с почетка 20. века, Којен анализира утицај Џона Стјуарта Мила и његовог есеја „О слободи” на српске интелектуалце онога времена, пре свега на Богдана Поповића, Слободана Јовановића и Јована Скерлића. Такође, у том контексту Којен анализира Скерлићеву тезу о постојању два индивидуализма. Скерлић је дијагностиковао разлике у постојању два индивидуализма и дао своју анализу у есеју чији смо наслов позајмили. По њему, један индивидуализам је добар а други рђав. Скерлић каже: „Али тај рђав индивидуализам није прави индивидуализам. Тај негативни и деструктивни индивидуализам је ознака ниског културног стања, уских духовних видика, он не носи плода, и много више смањује индивидуу но што је повећава. Истински индивидуализам претпоставља вишу културу и средине и личности и иде са ширином и у души и у духовним видцима, он је позитивна и стваралачка сила првог реда, он се сав састоји у афирмацији, у раду и стварању. Истински индивидуалист је онај који је личним и систематским напорима развио своју личност (...) он је укротио животињу која дрема у сваком човеку, накалемио племените и социјалне особине на грубе личне страсти, средно, организовао свој унутрашњи живот, и слободна духа и крепке душе изишао на велико поприште живота.” Нешто даље Скерлић говори о крајњим консеквенцама једног, односно другог индивидуализма. Једног, рђавог, који се затвара у себе и изолује од других, и другог који је алтруистички: „...и само мали и слаби могу се затварати у своје сиротно и бедно ја, пропињати се на прсте да их други примете (...) да у наше доба сложеног социјалног живота нико није неопходан, али нико није излишан.” Будући да је овај рђави индивидуализам карикатура индивидуализма, Скерлић долази до закључка да је само један

индивидуализам прави и да само један индивидуализам успева да развије личност и подигне је „на висину слободне и критичке мисли”.¹

Леон Којен покушава да ухвати Скерлића у контрадикцијама између индивидуализма и алтруизма. По Којену, Скерлићев индивидуалиста нужно је и алтруиста, док миловски схваћен индивидуализам каже Којен „не затвара унапред врата никоме”. Којен каже: „Залажући се за индивидуализам у којем појединац у начелу подређује своје личне склоности *осећању целине и ошћих инћереса*, Скерлић не уважава довољно разноликост људских склоности и тежњи, за коју ни сам није могао мислити да без коректива опшћих интереса увек води *болесном индивидуализму*.”² Коректив опшћих интереса сигнализира Којену могући долазак друштвеног уређења које би да управља појединцем. Последица губитка индивидуалности је нарастање снага које су уперене против Другог: „Требало је да прође још неколико деценија, током којих су се обелоданили сви ужаси Стаљиновог и Хитлеровог поретка, па да постане јасно да је одбацивање либералног индивидуализма и на политичком и на културном плану била веома скупа заблуда.”³ Не можемо, чини нам се, на основу догађаја из Другог светског рата и након рата говорити о потреби за *корекћивом ошћих инћереса* као о кључном узроку стаљинистичких и фашистичких управљања људима. Једнако можемо тврдити и обрнуто: да је инсистирање на либералном индивидуализму такође пут ка владању једних над другима. О томе можемо ми данашњи да сведочимо. Скерлић је по својим схватањима близак и Платону и Аристотелу. Социјабилност, по њему, није средство којим се постиже приватни циљ, него је циљ и смисао живота по себи. У том смислу, „потпуно самодовољно биће било би или животиња или бог” (Аристотел). Скерлићева теза о два индивидуализма била би на овој линији размишљања, које жели да нађе меру између индивидуализма и алтруизма.

Којенова књига је значајан подстицај за расправу на различите теме које су покренуте на почетку 20. века. У том смислу значајно је и Којеново истицање свих актера који су учествовали у стварању амбијента за дијалог који је као резултат дао уважавање различитости и био подстицај креативности. Тако је онда било могуће да Исидора Секулић онако говори о Јовану Скерлићу, без обзира на критику коју је Скерлић пре тога написао поводом Исидориних радова.

Међутим, чини се да би Којенова књига била много значајнија кад би била у стању да буде доследна самој себи. То би подразумевало да се

¹ Јован Скерлић, прир. Предраг Палавестра, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 109, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2011, 321.

² Леон Којен, *У шћражењу новоџ: индивидуализам и либерални дух у срћској кулћури (1894–1914)*, Чигоја штампа, Београд 2015, 31.

³ Исто, 57.

не одричемо великих и значајних личности из наше културе, без обзира на евентуалне идеолошке разлике, нити да се олако обрушавамо на институције попут Матице српске, тим пре што то личи на насртање на отворена врата. Последице могу да буду катастрофалне. Као ни онда, ни сада не смемо да дозволимо себи, ако то било која нација може себи икада да дозволи, као што Скерлић каже, да останемо без иједног талента, без иједне значајне личности. Не смемо онемогућити дијалог. Чини нам се да је у следећим реченицама Леон Којен преоштар, да не употребимо теже речи: „Наша најстарија културна институција, Матица српска, од 2010. године издаје амбициозно замишљену едицију Десет векова српске књижевности, која у 120 томова своје прве серије треба да нам, по новим сазнањима и мерилима, представи дуг развојни лук српске литературе. Преко 70 од предвиђених 120 књига, нешто мање од две трећине, уређивачки одбор је посветио српској књижевности од Војислава Илића до данас. У том не баш малом броју књига, из целог раздобља српске књижевности од 1900. до 1914. нашло се места, поред Петра Кочића и Вељка Петровића, само за двојицу од најважнијих писаца овог доба: једног песника, Јована Дучића, и једног прозног писца, Бору Станковића. По новим сазнањима и мерилима, хиљаду година српске књижевности незамисливо је без, рецимо, Мирована Ђиласа и Михаила Лалића, Павла Угринова и Живојина Павловића, али ту немају шта да траже Слободан Јовановић, Милан Ракић, Сима Пандуровић, Дис, Милутин Бојић, Исидора Секулић, писац *Сајућника* и *Писама из Норвешке*, Милутин Ускоковић, Вељко Милићевић, Иво Ћипико, Богдан Поповић... Тешко да има земље у којој најстарија културна установа с таквом хладнокрвношћу учествује у прећутној ликвидацији једног од најзначајнијих периода своје новије књижевности, а цела културна јавност – с два или три изузетка – не налази да у томе има нечега чудног или бар вредног помена.”⁴

Довољно је само, рецимо, отворити књиге Исидоре Секулић и Богдана Поповића из ове едиције па ћемо се уверити у право стање ствари. Постаће нам јасно да Матица српска не учествује у „прећутној ликвидацији” српске културе, него у њеној јасној и гласној афирмацији. Много шта данас на ову тему могу да нам кажу индивидуализам и либерални дух овог доба о којем пише Леон Којен. Самопоуздање легирано самокритичношћу, са пуном свешћу о одговорности пред будућим генерацијама, потребно нам је и данас.

Ракићеве књиге заиста нема у првој серији, али је најављено штампање и Ракићеве књиге, као и штампање књига свих осталих аутора који нису заступљени у првој серији. Да би истакао колики је пропуст Уређивачки одбор направио, Којену је потребно да истакне важност Ракића

⁴ Исто, XIII–XIV.

као песника. Међутим, једно је истаћи Ракића као песника, а друго је омаловажити оне који су између осталог и критички говорили о Ракићевом песништву. Мислимо овде на Миодрага Павловића и Радомира Константиновића. Којен цитира Ракићеве стихове из песме „На Гази Местану” и затим каже: „Знамо да је ова Ракићева песма била рецитована постројеним војницима у Првом балканском рату, пре него што би кренули у окршај, што само по себи сведочи колико је у то време понекад било снажно јединство народа, од најобразованијих слојева које је била захватила западњачка река до обичних, често неписмених сељака који су чинили већину становништва и језгро српске војске у ратовима 1912–1918. Требало је да прође неких пола века, па да – у комунистичко време када је индивидуализам као такав био сумњив а слободно прихватање моралних идеала било замењено усрдном послушношћу идеологији и вођи (или, тачније, вођи и идеологији) – ови Ракићеве стихови постану предмет чуђења и подсмеха. Две или три генерације комунистичких интелектуалаца и њихових сапутника, попут Миодрага Павловића, Радомира Константиновића и многих других, својим односом према тој песми и нарочито њеним завршним стиховима показивале су колико је у српској култури Брозовог времена био јак отпор чак и према песнички исказаном етичком индивидуализму.”⁵

Године 1960. у тексту Миодрага Павловића о Ракићу налази се и ова реченица: „Својим косовским песмама учинио је да огроман задатак уметничког препорођавања косовског епа не буде без претходних покушаја и да се танка нит ових традиционалних покушаја не прекине.”⁶ Та реченица, пре свега, и то је оно што је овог тренутка најважније, реферише о господском, умереном, уљуђеном односу према једном песнику, од стране другог интелектуалца, такође песника, који има свест да његов однос према једном песнику, посебном, утиче посредно и непосредно на снагу поезије, на снагу уметности, а онда на снагу наше културе и државе. Та реченица, на крају низа реченица које и критикују Ракићеве промашаје и песничке недостатке, сведочи о томе да је изговара интелектуалац, који води рачуна да не претера, јер зна да свако претеривање више говори о оном ко говори него о ономе о коме или о чему се говори. Павловић води рачуна о интелектуалном поштењу, о томе да ће његов текст читати генерације које долазе и да свака неистина урушава нашу културу. Павловић у критичном историјском тренутку води рачуна да истакне оно што је значајно и добро у поезији Милана Ракића, оно што је важно за националну културу. Миодраг Павловић, Радомир Константиновић, Матица српска и други наши појединци и установе заслужују да се о њима говори са свешћу да претераности у изразима наносе штету

⁵ Исто, 8.

⁶ Миодраг Павловић, *Поезија и култура*, Нолит, Београд 1974, 150.

свима нама. То, наравно, не значи да је критика забрањена. Мислимо да је опасно рећи, врло пазимо овом приликом на избор речи, да су Миодраг Павловић и Радомир Константиновић „комунистички интелектуалци” или још горе „њихови сапутници”. Деградирати пре свега личности двојице значајних интелектуалаца на припадност једној или другој политичкој опцији, како се то данас ради, значи онемогућити било какав дијалог са њима, будући да они нису личности, индивидуалци, а онда и деградирати институцију дијалога, као основе било каквог либерализма. Тако Леон Којен може постати жртва сопствене дефиниције либерализма, може постати жртва аргумената које супротставља Скерлићу, али још горе, можемо сви постати жртве солипсизма под изговором да бранимо културу и индивидуализам.

Питање је да ли можемо из вида да испустимо да је социјалистички, комунистички концепт, бар у једном делу повео рачуна о свим оним слојевима који су били занемарени или препуштени стихији либерализма. Тако бисмо занемарили данашњу ситуацију да је већина популације невидљива, као што је у оном тренутку била унижена и експлоатисана. Да ли је онда Скерлићев поглед недоследан? Можда је само тражио начин да реши проблем? Наравно, клатно се пребацило на другу страну: у захтеву да буду једнаки, у једном тренутку историје, неки су постали повлашћени међу ранијим подносиоцима захтева и присвојили право да за своје потребе „употребе” Другог. То, чини нам се, није довело у питање валидност самог захтева. Брисање националне културе и њена замена интернационализмом онемогућили су правилан развој наше културе, у праву је Леон Којен. Међутим, баш из тог разлога је важно сад, као што је било и онда, да водимо рачуна о нашим значајним појединцима и институцијама. Ако то не будемо радили, можемо да дођемо у ситуацију у којој једни оптужују Миодрага Павловића за „тамјан и православље”⁷, а други за то да је комунистички интелектуалац. Штета нанета нашој култури таквим неодговорним изјавама је немерљива. Критика, али и истицање оног што је добро, били би доказ наше зрелости.

Леон Којен у својој књизи истиче период од 1894. до 1914. године као један од најзначајнијих периода у нашој новијој књижевности. Важно је наглашавати да је овај период отворио многе путеве нашој књижевности и важно је истицати личности тог периода које су својим образовањем и интелектуалним поштењем стварале амбијент за дијалог као основ

⁷ „У импресивном опусу Миодрага Павловића тренуци и теме условно назване религиозне инспирације нису никаква реткост, те отуд не чуди што су овог песника и критичара, по једном новијем подсећању, и 'модернисти' и 'реалисти' потказивали за тамјан и православље, а његову *Анџологију српског ђесништва* (1964) проказали као 'црквењачку, поповску и мироточиву'”, Славко Гордић, „Светилишта Миодрага Павловића”, *Лейолис Мајице српске*, књ. 497, св. 1–2, јануар–фебруар 2016, 60.

културе. Дијалог који подразумева критику и разлике у ставовима. Значајно је истицати стандарде које је поставио овај период у нашој књижевности да бисмо лакше и ефикасније пропитали сами себе у каквој се ситуацији данас налазимо. Да ли је оно што говоримо истинито? Да ли је наше обраћање Другом у оном тренутку када се не слажемо довољно аргументовано? Да ли се саговорнику обраћамо са пуним уважавањем његове личности? Да ли му се обраћамо са свешћу о томе какве све последице може да произведе наша реч?⁸

Ненад СТАНОЈЕВИЋ

ЖИВОУМНЕ КЛИНАМЕНЕ МИХАИЛА ЕПШТЕЈНА

Михаил Епштејн, *Лейљиви листићи: мисли без реда и обзира*, превела с руског Радмила Мечанин, Дерета, Београд 2015

Пишући *Лейљиве листиће*, колекцију микроесеја, смисаоно бременитих фрагмената знања и личних искустава, књижевни теоретичар, филозоф и есејиста Михаил Епштејн у уводним редовима књиге скренуо је пажњу читаоцу на идеални временски обруч у оквиру којег би требало предузети ову читалачку пустоловину: за сваком од сто четрдесет есејистичких минијатура, колико их књига обухвата, ваља посегнути током празника и викенда, у тренуцима otium-а, учене доколице, мисаоно бдети над њима током нерадних дана којих у години има, уз ситна одступања, онолико колико и Епштејнових микроесејистичких записа међу корицама *Лейљивих листића*. Са наведеним пишчевим упутством аутор ових редова није успео да очува корак: разлози се не односе толико на експедитивност коју списатељски посао понекад подразумева и која захтева знатно живљу динамику сусрета са књигама од оне која се Епштејновим саветом препоручује, колико се заправо тичу исконске, несмирене читалачке радозналости што расте, непрекидно и незауостављиво када је Епштејново есејистичко контемплирање у питању, са сваким новим параграфом. Листање *Лейљивих листића*, поред радозналости, буди задивљеност пишчевим виртуозним, необичним и непредвидивим

⁸ „Одговорност подразумева заједницу јер је личност заједница. Изван заједнице нема одговорности. Раскид са исконском заједницом човјека и Бога је бекство од одговорности. Када нема заједнице са Светим, када не постоји праоднос који нас конституише као личности, онда себе заснивамо на сопственој индивидуалности, покушавамо да из себе самог оправдамо и одбранимо сопствену индивидуалност”, Богољуб Шијаковић, *Пред лицем Другог: фуџа о огледалима*, Службени лист СРЈ, Београд 2002, 62.